

KAPITTEL 2

Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641–1919

Roger Tronstad

Fra 1. januar 2016 ble Fylkesmannen i Aust-Agder og Fylkesmannen i Vest-Agder slått sammen til ett embete – Fylkesmannen i Aust- og Vest-Agder. Fra 1. januar 2019 ble den sistnevnte betegnelsen endret til Fylkesmannen i Agder. Ikke bare på statlig plan ble det nylig en endring – fra 1. januar 2020 ble de to fylkeskommunene slått sammen til Agder fylkeskommune, og dermed utgjør Aust-Agder og Vest-Agder ett fylke – Agder.

I prosessen fram mot disse endringene har det vært mange diskusjoner. Et av stridstemaene har vært om Agder skulle danne ett fylke alene eller være en del av et større fylke. Et annet tema har vært hvor administrasjonssetet for fylkeskommunen skulle ligge. Også i forbindelse med det nye fylkesmannsembetet for både Aust-Agder og Vest-Agder fra 1. januar 2016 ble det diskusjoner om hvor virksomheten skulle lokaliseres. Skulle hele fylkesmannsvirksomheten ligge ett sted og hele det fylkeskommunale organet ett sted, eventuelt i samme by, eller skulle hvert av de to organenes funksjoner fordeles på to steder, for eksempel Arendal og Kristiansand?

I dette kapitlet skal vi rette søkelyset mot en lang tidsperiode da Agder var en del av en større administrativ region, samtidig som Kristiansand var regionens hovedstad. Ved inngangen til 1600-tallet var Norge i geistlig henseende inndelt i fire regioner, det vil si bispedømmer eller såkalte

Sitering av dette kapitlet: Tronstad, R. (2020). Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum i perioden 1641–1919. I Johnsen, B.E. og Vadum, K. (red.), *Grenseløst Agder. Det som skilte og det som bandt* (s. 30–54). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.111>
Lisens: CC BY-NC-ND.

stift. Agder var en del av det sørligste stiftet. Under eneveldet oppsto også andre typer stiftsomsfattende, offentlige virksomheter rundt om i landet. Vi skal ta for oss perioden fra 1641, da Kristiansand ble grunnlagt, og fram til 1919, da stiftamtmannsembetet forsvant og amtene skiftet navn. Med utgangspunkt i stiftsomsfattende virksomheter som Agder var en del av, er hovedspørsmålet i dette kapitlet: Hvilken rolle hadde Kristiansand som administrasjonssentrum i Norges sørligste region i perioden? Det faller utenfor oppgaven å drøfte hvordan de forskjellige organene kom til å fungere i praksis, da dette ville ha medført svært tidkrevende undersøkelser og sprengt de fysiske rammene for kapitlet. Noen få eksempler på konflikter skal likevel nevnes.

Bakteppet for Kristiansands rolle

Først skal vi se på perioden som dekker en mannsalder før og etter Kristiansands grunnleggelse. Vi skal fokusere på begrepene stift og stiftamt, siden de er sentrale for forståelsen av regionen som Agder var en del av.

På 1500-tallet, og lenge før det, lå Agder under Stavanger stift, og bispetet var da i Stavanger. Til stiftet hørte dagens Agder og Rogaland, og i tillegg Hallingdal prosti med prestegjeldene Eidfjord, Ål og Nes, og Valdres prosti med prestegjeldene Aurdal, Slidre og Vang. På 1600-tallet kom flere endringer av stiftets utstrekning. Det begynte i 1608, da prestegjeldet Eidfjord ble overført til Hardanger prosti i Bergen stift. Stavanger stift ble da tydelig splittet i to geografisk atskilte deler. I 1605 ble Laurits Clausson Schouboe, i latinisert form også kalt Laurentius Claudii Scavenius, biskop i Stavanger. Han sørget for at det for første gang ble tegnet et kart over Stavanger stift. Det skjedde i ca. 1618. Den opprinnelige versjonen av kartet, som var tegnet av eller i samarbeid med Scavenius, har seinere gått tapt. Kartet kan ha vært laget delvis på grunnlag av biskopens observasjoner på visitasreiser. Det ble trykt i flere omganger og versjoner i lang tid etter 1618, blant annet hos Johannes & Cornelis Blaeu i Amsterdam. På kartet ser man tydelig hvor atskilt Hallingdal og Valdres ble betraktet fra resten av Stavanger stift.

Scaveniuskartet, trykt i 1638 av Joan og Cornelis Blaeu.

Kilde: Koninklijke Bibliotheek, Amsterdam.

For biskopen i Stavanger var det besværlig å foreta inspeksjonsreiser til Hallingdal og Valdres. I 1631 kom en større forandring for å gjøre det lettere for biskopen. Da ble prostiene Hallingdal og Valdres overført til Oslo stift. Til gjengjeld ble Øvre Telemark prosti overført fra Oslo stift til Stavanger stift.¹ Etter at byttet av prostier ble gjennomført i 1631, fortsatte likevel Scavenius-kartene å bli utgitt i lang tid etter med de gamle stiftsgrensene, men kartene viste i hvert fall hvordan grensene hadde vært før 1631. Byttet av Hallingdal og Valdres mot Øvre Telemark er den mest dramatiske endringen, geografisk sett, for det sørligste stiftet i perioden 1600–1900.² Det er uvisst hvorfor en slik naturlig løsning ikke var valgt lenge før 1631.

1 Kongebrev 10.04.1631, trykt i *Norske Rigs-Registranter*, bd. 6, 1628–1634, s. 309.

2 I 1864 ble også de to andre prostiene i Telemark, nemlig Nedre Telemark og Bamble, lagt til stiftet, som da het Kristiansand. Kongelig resolusjon 27.02.1864.

Byttet av prostier kan godt ses på som en forskyving av tyngdepunktet i stiftet fra vest mot øst, i hvert fall geografisk. Snart skulle også det *administrative* tyngdepunktet bli flyttet i samme retning. Etter at Kristiansand var grunnlagt i 1641, begynte sentralmyndighetene å tenke på hvordan byen kunne stimuleres til befolkningsmessig og økonomisk vekst og betydning. I 1662 ba byens deputerte – de eligerte menn – om at Stavanger domkapittel måtte flyttes til Kristiansand.³ Det var imidlertid litt tidlig for myndighetene å gi den nye byen en regional administrativ rolle.

I 1662 ble det bestemt at betegnelsen «amt» skulle tas i bruk i stedet for «len».⁴ I praksis ble amtene likevel ofte kalt len og amtmennene for lensherrer eller befalingsmenn i flere år etter 1662. I en overgangsperiode fra 1662 til 1671 var det delvis én amtmann for Nedenes, Råbyggelaget og Mandal og én amtmann for Lister.⁵ Disse herrene bodde imidlertid ikke i regionen. I 1667 klaget Agdesidens lagmann over at det ikke bodde noen amtmann i Kristiansand.⁶

Betegnelsene lensherre og befalingsmann gikk nokså konsekvent over til å bli «amtmann» fra 1671. Det skyldes at en ny type befalingsmann ble opprettet det året. I 1671 oppsto nemlig stiftamtene, som var et forvaltningsnivå over – og større enn – amtene. Da ble det etablert fire regionale «Stift- eller Hoved-Amter» i Norge. Det sørligste stiftamtet skulle hete «Christianssands eller Agdesidens Hoved-Amt» og skulle også omfatte Stavanger amt, det vil si Rogaland, og Bratsberg amt, det vil si Telemark.⁷

«Agdesiden» var også betegnelsen på hovedlenet, som i første halvdel av 1600-tallet omfattet dagens Agder-fylke. Betegnelsen ble også brukt om lagdømmet, som på 1600- og 1700-tallet likeledes omfattet Agder.

Hovedamtene falt i hovedsak sammen med bispedømmenes grenser. Siden den vanlige betegnelsen på bispedømme var stift, kom hovedamtene etter hvert til å bli kalt stiftamt. Det vanlige navnet på det sørligste hovedamtet ble

3 Steen 1941: 140

4 Mykland 1977: 121

5 Weidling 2000: 31

6 Steen 1941: 138

7 Reskript 08.02.1671, trykt i: a) Kongelige Rescripter I, s. 46; b) Kongelige Rescripter III, s. 70; c) *Samling af Norge vedkommende Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidrummet fra 1660 til 1813, forsaavidt de kunne ansees at være af Vigtighed for den Lovstuderende og den juridiske Embedsmand i Almindelighed. Udtogsviis udgiven af F. Stang, B. Dunker, s. 15.*

etter hvert «Christiansands stiftamt». Vi kan legge merke til at hovedamtet ikke skulle hete *Stavanger*, slik som stiftet het ennå i 1670-årene, men *Kristiansand* eller *Agdesiden*. Det var altså den *verdslige* overøvrighetsregionen som var først ute med å hete Kristiansand i stedet for Stavanger. Bestemmelsen i 1671 om å opprette et «Christiansands stiftamt» kan ses på som et første ledd i å oppgradere den unge agderbyen regionaladministrativt.

Ifølge 1671-bestemmelsen skulle lederen for stiftamtet ha tittelen stifts-befalingsmann, men etter hvert ble betegnelsen stiftamtmann også brukt. Stiftamtmannen skulle ha 1000 riksdaler i årslønn, mens hver amtmann skulle ha 500 riksdaler. Avlønningen illustrerer at stiftamtmannen sto over amtmannen i rang og myndighet.

I 1670 fikk stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve og generaløyntant Jørgen Bjelke i oppdrag å utarbeide et forslag til administrativ struktur for Norge, blant annet inndeling i amt. Den nevnte bestemmelsen i 1671 var i tråd med de to herrenes forslag med hensyn til inndeling i hovedamt og amt. Forslaget gikk også ut på at Ove Juel skulle bli stiftamtmann i Kristiansands hovedamt og «... formedelst Correspondencen saa og Kongl. Majtt.s Interesse og Stedens samt Trafiquens Importants at residere udi Christianssand».⁸ Det ser ut til at Kristiansands geografiske og strategiske plassering var grunnen til at Gyldenløve og Bjelke fant det påkrevd at stiftamtmannen skulle bo der.

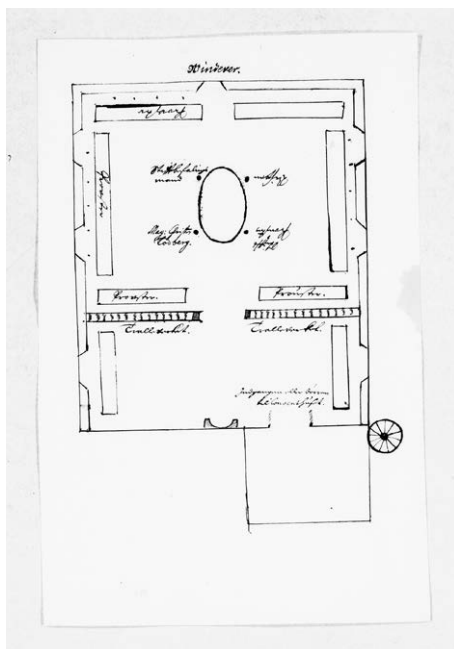
Fra 1671 ble faktisk Ove Juel den første stifts-befalingsmannen i Kristiansand hovedamt. Han bodde riktignok verken i Kristiansand eller Stavanger, men på Akershus, siden han også var visestattholder i Norge. Juel gikk av som stiftamtmann i Kristiansand i 1679.⁹ I 1680 ble amtmannen i Stavanger, baron Ludvig Holgersen Rosenkrantz, utnevnt som ny stiftamtmann. Han skulle være både stiftamtmann og – i hvert fall foreløpig – amtmann i Stavanger amt med bosted i Stavanger. Året etter tiltrådte Jacob Jenssøn Jersin som biskop i Stavanger.

Forholdet mellom stiftamtmann og biskop var ikke nødvendigvis alltid avklart eller hjertelig. Konflikter om rang kunne forekomme. I 1682 tilspisset dette seg i en delikat episode. Bakgrunnen for dette var

8 «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind, s. 386.

9 Weidling 2000: 22, 34, 38

formalitetene rundt saksområder som biskop og stiftamtman hadde felles, som for eksempel kirkeadministrative spørsmål i hele stiftet. I en del slike saker pleide stiftamtmannen og biskopen å være til stede i domkapitlet, som var et kollegium av først og fremst geistlige. Denne typen møte, som på dansk het «landemode», skulle presideres, det vil si ledes, av Rosenkrantz. Møtene pleide å bli holdt i det såkalte kapittelshuset ved domkirka.¹⁰ I april 1682 hadde kapitlet et slikt møte. Før møtet, mens Rosenkrantz var en tur i Holland, hadde biskop Jersin gjort møtewardet breiere, og under møtet plasserte han seg rett ved siden av Rosenkrantz, som var den øverste av de to, formelt sett. Dette likte ikke Rosenkrantz, som skrev til kongen at han syntes stiftamtmannen burde presidere alene «til Eders Kongl. Mayts. Høye Respect».¹¹

Bordplassering i kapittelsalen i Sjælland stift.

Kilde: Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 314a–315a. Vedlegg til missiv 10.06.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

10 Riksarkivet, Danske Kanselli, Skapsaker, F, 0066 Skap 14, pakke 324–333, 1623–1686, s. 144. Brev 27.10.1681 fra Rosenkrantz til Danske Kanselli.

11 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0035 Norske innlegg 1682–1683, s. 52. Brev 08.04.1682 fra Rosenkrantz til Danske Kanselli.

Kongen svarte i juni at bordplasseringen skulle være slik som i Sjællands stift, og som framgikk av en vedlagt skisse.¹² Skissen viser plasseringen av de fire høyere embetsmennene, nemlig stiftsbefalingsmannen i Sjælland, biskopen i Sjælland, stiftsprosten og magister Christen Lodberg. Sistnevnte var en framstående dansk teolog. Bordet var ovalt, og ingen satt egentlig rett ved siden av en annen, men spredt rundt bordet. Langs veggene satt prostene. Her kan det nevnes at biskopene som kongen utnevnte til Norge under eneveldet, ble vigslet og innsatt i embetet av biskopen i Sjælland i København.¹³

Kristiansand blir stiftsby

Omtrent samtidig med bord-episoden oppsto en annen situasjon som kom til å berøre ikke bare Rosenkrantz og Jersin, men i høyeste grad også Kristiansand by.

På nyåret i 1682 ble det fart i arbeidet med å utrede Kristiansand som stiftshovedstad. Som svar på en henvendelse fra Rentekammeret til magistraten i Kristiansand, leverte borgermester Carsten Mechlenburg en redegjørelse for byherrenes synspunkt. Mechlenburg kalte Stavanger for «en aldrende Bye», og foreslo at Kristiansand ble sete for blant annet stiftamtmanden.¹⁴ I mai 1682 traff kongen avgjørelsen som endret Kristiansands status.¹⁵ Bestemmelsen innebar følgende fire punkter:

- Stavanger stift skulle hete Kristiansand stift
- domkapitlet og latinskolen skulle holde til i Kristiansand
- Kristiansand kirke skulle få status som domkirke
- stiftamtmanden og biskopen skulle flytte fra Stavanger til Kristiansand

12 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 314a–315a. Missiv 10.06.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

13 Kiil 1969: 58

14 Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0040 Norske innlegg 1572–1799, 1686–1687, s. 35–40. Mechlenburgs memorial februar 1682.

15 Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 309b–310a. Missiv 06.05.1682 til Rosenkrantz og Jersin.

Nå skulle altså stiftet hete Kristiansand, slik som stiftamtet het fra 1671. Det var to uttrykkelige begrunnelser for vedtaket om å forandre byens status:

- for at Kristiansand «des meere maa tiltage», det vil vel si å vokse i størrelse og velstand
- for at geistlige og verdslige undersåtter i stiftet skulle ha nærmere til «at søge deris ret»

Det sistnevnte må bety at når den administrative plasseringen var midt på Agder-kysten, så ble det ikke så langt å reise fra lengst øst i regionen når noen trengte hjelp av stiftsinstanser som hadde tilhold i Kristiansand. Riktignok ville det bli lenger å reise for de som bodde i Stavanger amt, men nå skulle jo Kristiansand prioriteres.

I tillegg kan det ha vært forsvarsstrategiske motiver bak kongens avgjørelse. I 1660–1680-årene ble festningsverkene på Christiansholm, Odderøya, Dybingen og Lagmannsholmen bygd ut. Sverre Steen skriver at Kristiansand ble regnet som en av rikets hovedfestninger fra 1670, ved siden av Akershus og Bergenhus. Han minner også om at byen i 1685 ble fast havn for kystkriksflåten og fikk et kongelig skipsverft.¹⁶

Baron Rosenkrantz hadde ikke lyst til å flytte til Kristiansand i 1682. Han var godt etablert i Stavanger som stiftamtmann og amtmann og hadde godset sitt på Vestlandet, blant annet Rosendal. Jersin på sin side hadde flyttet fra Danmark til Stavanger året før, og hadde ikke lyst til å flytte igjen allerede. En av grunnene kan ha vært at det meste av bispestolens benefiserte gods lå i Ryfylke og på Jæren. Men kongen hadde forutsatt at begge skulle flytte det året. I mars 1683 bodde både Rosenkrantz og Jersin fremdeles i Stavanger. Det likte ikke kongen, som nå måtte minne om bestemmelsen fra mai 1682. Kongen befalte stiftamtmannen og biskopen å flytte til Kristiansand, og det innen pinse i 1683.¹⁷ Det nyttet ikke at Rosenkrantz klaget over at Kristiansand var «en skarp og mager ort».¹⁸ Rosenkrantz flyttet til Kristiansand det året, mens Jersin drøyde til høsten 1684,

¹⁶ Steen 1941: 141–142

¹⁷ Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 386a–b. Missiv 29.03.1683 til Rosenkrantz og Jersin.

¹⁸ Steen 1941: 141

muligens etter den store bybrannen i Stavanger 4. november. Dermed var begge bosatt i Kristiansand da Kristian 5. besøkte byen i juli i 1685.

Den katastrofale brannen i Stavanger i 1684 må ha bidratt til at Kristiansand fikk en sterkere posisjon som hovedby i stiftet. Stavanger var for øvrig nedgradert fra en status som kjøpstad til å være ladested i årene 1686–1690.

Kristiansand hadde nå blitt stiftsby og ble for så vidt en av Norges fire viktigste byer. Den var likevel den minste av stiftsbyene, og Kristiansand stift var det minste stiftet. For eksempel var Akershus stift tre ganger så stort i folketall i 1801, og dobbelt så stort i areal. Gjennom 1700-tallet vokste imidlertid Kristiansand og ble større enn Stavanger i folketall. Man regner med at Kristiansand og Stavanger kan ha hatt rundt 1500 innbyggere hver i 1660-årene. I 1801 hadde folketallet økt til ca. 2500 i Stavanger og nær 5000 i Kristiansand.¹⁹ Flyttingen av stiftssetet i 1680-årene hadde nok likevel ikke så stor virkning for agderbyens folketall som ønsket. I hundreårsperioden fram til 1780 økte nemlig folketallet bare til ca. 3000 personer. I 1790 var folketallet 3600–3700. Det var i 1790-årene at den største veksten kom. Sverre Steen forklarer dette først og fremst med høykonjunkturer fra 1790-årene, da krigene i Europa startet, og – som en konsekvens – økt tilflytting av yngre, arbeidsføre mennesker fra bygdene til byen.²⁰

Overøvrigheten i Kristiansand

Et synlig kjennetegn på at Kristiansand var stiftshovedstad fra 1680-årene, var at de to såkalte overøvrighetspersonene residerte der. Kongen hadde kjøpt eiendom til stiftamtmanden og biskopen da de to flyttet til Kristiansand. Begge eiendommene hadde store bygninger og lå ved krysset Elvegata/Kongens gate. Kongen hadde gitt 2000 riksdaler for eiendommen som stiftamtmanden skulle ha, mens biskopens residens kostet 700 riksdaler.²¹ I 1812 kjøpte staten en grunneiendom ved krysset Dronningens gate/Kirkegata. Der ble det oppført et stort trehus som stiftamtmennene bodde i fram til huset gikk tapt i bybrannen i 1892. Boligen som biskopen fikk i 1680-årene,

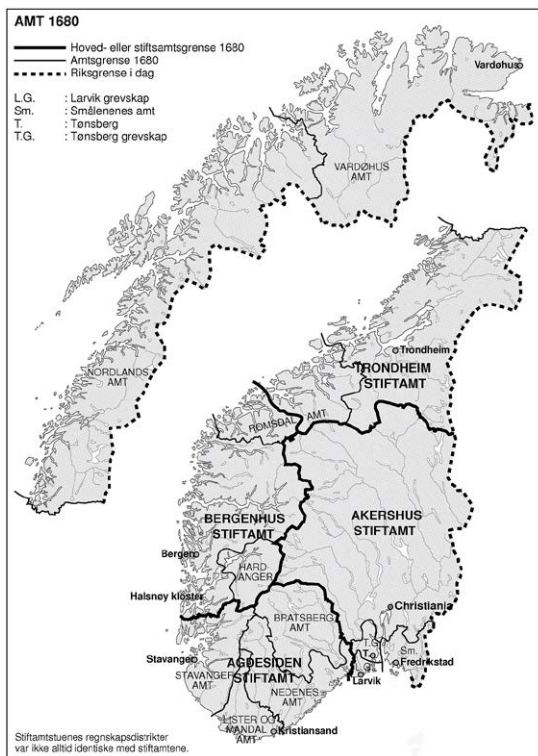
¹⁹ *Norges historie*, bind 15, Historisk atlas, oversikter, register, s. 220.

²⁰ Steen 1941: 382–383, 434–436

²¹ Steen 1941: 561

ble fort skrøpelig og måtte fraflyttes og rives på slutten av 1700-tallet.²² Gjennom 1800-tallet bodde biskopene forskjellige steder i byen.

Hver av stiftamtmennene i Norge kunne være amtmann samtidig i ett av amtene i stiftet, og da ikke nødvendigvis det amtet som han bodde i. Da stiftamtmann Rosenkrantz bosatte seg i Kristiansand, ble han også amtmann i Lister og Mandal amt i stedet for Stavanger amt. Mannen som var amtmann i Lister og Mandal, måtte derfor avstå dette amtet, og fikk i stedet Stavanger amt. Dette bestemte kongen i november 1683.²³ Rosenkrantz hadde denne doble funksjonen til han døde i Kristiansand i 1685. Ellers hadde Lister og Mandal sin egen amtmann fra 1671 og helt til 1815.

Amtene i Norge i 1680.

Kilde: Norsk historisk leksikon, Cappelen Akademisk Forlag as, Oslo 1999, s. 17.

22 Leewy 1956: 64

23 Riksarkivet, Danske kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelser 1670–1683, fol. 441b–442a. Missiv 17.11.1683 til stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve.

For Nedenes ble det annerledes. I årene 1671–1679 var stiftamtman Ove Juel også amtmann i Nedenes. Dette skulle bli en langvarig ordning. Riktignok hadde Nedenes i en mellomperiode fra 1680 til 1689 en egen amtmann. Men fra 1689 var stiftamtman Christian Stockfleth også amtmann i Nedenes, og denne ordningen kom nå til å vare helt til 1815.

I 1691 fikk stiftamtmannen i Kristiansand en arbeidsinstruks av kongen. En av oppgavene som stiftamtman var å inspisere og bistå amtmennene og kontrollere andre sivile embets- og tjenestemenn i stiftet. En annen oppgave var å ha oppsyn med justisvesenet og dets embets- og tjenestemenn. En tredje var å ha et våkent øye for blant annet handel, fiskeri og industri. En fjerde myndighetsoppgave var å være overøvrighet over byene i hele stiftet.²⁴

Vi kan nevne et konkret eksempel på utfall av oppgaven med å kontrollere embetsmenn. En av de mest brysomme embetsmennene i stiftamtet, og faktisk i hele Norge, på 1700-tallet var Mauritz Anthoni Schweder. I 1764 ble han utnevnt til byfogd i Kristiansand, og i 1767 ble han også politimester i samme by. Schweder var en hensynsløs og usedvanlig kverulantisk embetsmann. Da det ble klart at han gikk fysisk hardt fram for å presse penger ut av folk for påståtte eller bagatellmessige forseelser, måtte Hans Hagerup, stiftamtman 1767–1781, sende inn en klage til sentralmyndighetene. Det ble nedsatt en kommisjon, som ila Schweder høye bøter. Schweder anket. Saken endte med at Høyesterett fradømte Schweder embetet både som byfogd og politimester i 1773.²⁵ Dette var for øvrig ikke den eneste problemsaken som Hagerup fikk med Schweder.

Når det gjelder rollen som overøvrighet over byene, hadde ikke stiftamtmannen styrings- eller bestemmelsesrett, men han kunne følge med, gi råd og være kontaktperson. Borgerne hadde selvstyre i egen by. Hvis det var uenighet mellom en bys organer, og de ikke ville respektere stiftamtmannens syn, måtte han gi opp eller søke kongens avgjørelse.²⁶ Det er mange eksempler på dette, men ikke på at stiftamtmennene på eget initiativ har blandet seg inn i byenes affærer for å avgjøre saker.

24 Instruks 24.11.1691, trykt i *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder. Udgivne af C.F. Wegener*. Andre bind, s. 318–321.

25 Finne-Grønn 1932: 197–198

26 Steen 1941: 464

Henrik Adelaer, stiftamtmann 1711–1718, krevde riktignok å få godkjenne byregnskapene før de ble sendt til Rentekammeret. Det fant magistraten krenkende, men stiftamtmannen var i sin fulle rett når han ville kontrollere magistratens regnskaper.²⁷ Stiftamtmann Hagerup ga ordre til magistraten i Kristiansand i mars 1771 om å undersøke hvor stor kornbeholdningen var i byen.²⁸ Dette var imidlertid ikke å blande seg inn i magistratens affærer, men må heller ses på som behov for hjelp til å få en god oversikt i en uvanlig kald ettervinter med islagt havn og lite korn. Det at stiftamtmennene ga såkalte ordre til magistraten, innebar ikke at de dermed overprøvde magistratens gjøren og laden.

En av dem som kom nærmest opp til konflikt med magistraten, var nok Hans Christopher Diederich Victor von Levezow, stiftamtmann 1790–1800. I 1786 ble antall deputerte borgere i Kristiansand redusert fra tolv til fire. I 1793 ba de fire deputerte om avløsning. Inntil da hadde byborgerne selv valgt hvem som skulle være de eligerte menn, men nå ville magistraten overta retten til å foreta valget. Da satte Levezow foten ned. I et meget skarpt brev til magistraten ga han en nøyaktig instruks for hvordan valget skulle foregå. Magistraten måtte bøye seg for stiftamtmannens ordre om at det fortsatt var byborgerne som skulle bestemme dette. Da de nye deputerte fikk problemer med å få utlevert nødvendige dokumenter fra byens arkiv, måtte Levezow igjen trå til med å gi magistraten pålegg, denne gang om å la de deputerte få se registraturen over arkivet, slik at de kunne rekvirere det de ønsket å se.²⁹

Enkelte ganger forekom det gnisninger innen magistraten og dens medhjelpere. En av magistratens sekretærer var rådstueskriveren. Som sådan førte han protokollene for rådstueretten, hvor magistraten satt og dømte i ankesaker. I Kristiansand var denne funksjonen kombinert med å være byskriver, det vil si sekretær for førsteinstansen byretten, som var administrert av byfogden. Fra 1763 til 1799 var Henrik Arnold Thaulow by- og rådstueskriver i Kristiansand. I tillegg var han skriver i flere andre sammenhenger, blant annet i politiretten og brannretten. Som skriver hadde han adgang til byens arkiver. Både før og under Thaulows tid var

27 Friis 1941: 25

28 Friis 1941: 77

29 Friis 1941: 103–105

det gnisninger mellom magistraten og by- og rådstueskriveren når det kom til ansvar og adgang til byens arkiver og segl. Et annet forhold som Thaulow var oppgitt over, var at han ble pålagt altfor mange oppgaver av magistraten. Dessuten hadde magistratsherrene fått laget seg hvert sitt rådstuesegl, og i tillegg ble det utstedt mange bestallinger på magistratsfullmektiger og -betjenter som fikk økonomiske fordeler, ifølge Thaulow, og titler som for eksempel stiftsfullmektig, viserådsmann og magasinforvalter. Thaulow følte at han på denne måten ble neglisjert med hensyn til kompetanse, ansvar og avlønning. Derfor tok han opp saken med stiftamtmann Hagerup, som også innhentet magistratens syn. Magistraten minte om at Thaulows forgjenger hadde ansatt to fullmektiger for å avhjelpe seg.³⁰ Det ser ikke ut til at saken innebar annet enn at stiftamtmannen ble brukt som kontaktperson og klagemur. Muligens kan han ha dempet gnisningene ved å ha meglingsmøter med de involverte.

Gjennom 1700-tallet ble skillet mellom stiftamtmann og amtmann utvisket. Fra 1815 ble byene underlagt nærmeste amtmann i stedet for stiftamtmann. Dessuten utførte jo stiftamtmannen alle amtmannsoppgavene i egenskap av amtmann i sin del av stiftamtet.

I den drøye hundreårsperioden fra 1689 til 1815 måtte stiftamtmannen dra fra hjemstedet i Kristiansand og østover i stedet for vestover når han i egenskap av amtmann i Nedenes skulle besøke amtet sitt, men det betydde antakelig ikke noen forskjell så lenge han bodde midt på Agder-kysten.

I 1815 vedtok kongen en justering og presisering av jurisdiksjonsområdene til landets stiftamtmenn og amtmenn.³¹ For Agder innebar endringen for det første at stiftamtmannen i Kristiansand, som hittil også hadde vært amtmann i Nedenes, i stedet skulle være amtmann i Lister og Mandal i tillegg til stiftamtmannsrollen, altså tilbake til ordningen fra 1680-årene. Stiftamtmannen skulle fortsatt ha bosted i Kristiansand, som jo lå i Lister og Mandal amt.

For det andre skulle den daværende amtmannen i Lister og Mandal overta Nedenes amt og ha bopel i eller ved Arendal. Stiftamtmann Oluf Borch de Schouboe overtok Lister og Mandal amt fra mai 1815. Broren

30 Tronstad 2008: 33–37

31 Kongelig resolusjon 16.03.1815. Byttet skjedde fra 22.05.1815.

hans, Ulrik Frederik Anton de Schouboe, ble amtmann i Nedenes fra samme tid, men han ble boende i Kristiansand til han sluttet i embetet i 1837. Deretter ser det ut til at embetet har hatt kontor i eller ved Arendal helt fram til i dag i det nye embetet.

I Norge var det fire stift fram til 1800-tallet. Derfor var det fire stiftamtmen og fire biskoper i Norge til enhver tid på 1600- og 1700-tallet. Fra 1804 hadde Nord-Norge egen biskop, og i 1863 ble Hamar eget stift igjen, slik det var før reformasjonen.

Biskopen sto over prostene, og prostene over sogneprestene. Embetsmannen som gikk under tittelen stiftsprost, var prost bare ved domkirka. Han hadde ikke noen overordnet prostefunksjon for hele stiftet. På 1900-tallet ble tittelen endret til domprost.³² Biskopen hadde tilsyn med prestene og kirkelige tjenere. De skulle ha råd og veiledning av biskopen i blant annet tros- og samvittighetsspørsmål. Biskopen hadde også flere andre oppgaver, blant annet å vigle kirkene.

Stiftamtmannen og biskopen hadde mange ansvarsområder innen sine embeter som de tok seg av hver for seg, og som hver av dem kunne ta opp direkte med sentralmyndighetene ved behov. Men de hadde også noen arbeidsfelt der begge hadde ansvaret sammen. I 1672 ble det opprettet en stiftsdireksjon i hver av stiftsbyene.³³ Stiftsdireksjonen besto av stiftamtmannen, som var formann, og biskopen. Oppgavene til dette tomannskollegiet var blant annet å ha overoppsyn med de såkalte kunjunktime sakene, det vil si kirkene, kirkegårdene, prestegårdene, hospitalene, skolene og fattigstellet. Slike oppgaver hadde direksjonen ansvaret for i hele stiftet. Dette framgår også av den nevnte instruks for stiftamtmannen i 1691.

Når verdslig og kirkelig ledelse satt sammen i form av tomannskollegiet, kunne det by på utfordringer, i hvert fall på 1600- og 1700-tallet. Regelverket sa ikke helt nøyaktig hva kollegiet skulle avgjøre i forhold til det som stiftamtmannen eller biskopen kunne avgjøre innenfor sine embeter. Av og til kom det klage til kongen fra stiftamtmann eller biskop over at den andre avgjorde saker på egen hånd. Biskopen hadde muligens vanskelig for å svelge at stiftamtmannen var den øverste av de to og

32 Kiil 1969: 53

33 Kiil 1969: 65

skulle være med på å avgjøre kirkespørsmål, mens stiftamtmannen følte seg oversett hvis biskopen avgjorde mye på egen hånd.

I 1742 var stiftamtmann Carl Juell og biskop Jacob Kærup i Kristiansand uenige om en del spørsmål. Stiftamtmannen sendte et klagebrev til kongen. Der ble biskopen kritisert for å ha truffet en beslutning angående et pengeoffer fra menigheten i Kristiansand som to hørere, det vil si lærere, ved katedralskolen skulle ha. Stiftamtmannen mente at han selv hadde medbestemmelsesrett i saker som gjaldt kirke og skole, men at han ikke var blitt konsultert i denne saken, hvor han var uenig i biskopens avgjørelse. De to tolket ikke regelverket for offer på samme måte i denne saken. I tillegg ble biskopen kritisert for å beholde de originale reskriptene som kongen sendte til de to, altså til stiftsdireksjonen, mens stiftamtmannen måtte nøye seg med å få en kopi. Stiftamtmannen opplyste at han likevel hadde «... overbaaret denne biskopens lovstridige og mig nærgaaende behandling og adfærd, uden derfor ved Sagens videre drift for høyere Rett, at søge billig Satisfaction».³⁴

Saken ble avgjort ved kongelig reskript til biskopen, som fikk støtte av kongen. De to hørerne skulle beholde offeret, og reskripter og brev vedrørende «Geistligheden» skulle oppbevares i biskopens «Stiftskiste», altså i bispearkivet.³⁵ Reskriptet var ikke særlig presist på dette punktet, så direksjonsdokumentene av ymse slag er i dag delvis å finne i bispearkivet, delvis i stiftamtmannens arkiv og delvis i et eget stiftsdireksjonsarkiv. Da, som nå, var adgangen til arkivet helt nødvendig for å utføre de oppgavene man var satt til. Fikk man ikke adgang og innsyn i arkivet, ble det lett konflikter, som vi har sett flere eksempler på.

Stiftsdireksjonen var i virksomhet i Kristiansand fra 1684, da både stiftamtmannen og biskopen var på plass i byen. På 1900-tallet var fylkesmannen formann i direksjonen. Stiftsdireksjonene ble nedlagt fra 1. januar 1997 og oppgavene overlatt til bispedømmeråd, biskop og fylkesmann.

34 SAK, Stiftamtmannen i Kristiansand, Ba, Kopibok 78 (1741–1742), fol. 63a–65b. Brev 16.02.1742.

35 Kongelig reskript 27.04.1742, trykt i: a) Kongelige Rescripter II, s. 326–327; b) *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813. Til Brug for den Lovstuderende, udtogsviis udgivne af Julius August S. Schmidt*. Første bind, 1660–1784, s. 272–273; c) *Tillæg og Anhang til den af Høiesteretsadvokat Stang og Overretsprocurator Dunker udgivne Samling af Norge vedkommende Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813. Udgivet af B. Dunker*, s. 86.

Andre regionale organ

I tillegg til stiftamtmannens og biskopens virksomheter hadde også andre typer statlige, regionale instanser basen sin i eller ved Kristiansand. I noen av dem satt riktignok stiftamtmannen og/eller biskopen blant representantene.

Den ene av disse instansene var domkapitlet. Ved hver domkirke fantes et domkapittel helt fra middelalderen av. Domkapitlet var et kollegium, særlig av geistlige, som behandlet kirkelige saker og dømte i ekteskapsaker og i saker mot geistlige embetsmenn fra hele stiftet. Fra 1600-tallet ble organet ofte kalt for konsistorialretten.

I tillegg til stiftamtmannen og biskopen møtte som regel en prost og rektoren ved katedralskolen, dessuten en prest, kapellan, predikant eller medhjelper i menigheten, vanligvis rundt fem personer i alt i konsistorialretten. Kirkelig jurisdiksjon i ekteskapsaker falt bort fra 1797. I løpet av 1800-tallet falt domkapitlets oppgaver bort, og i 1887 ble all kirkelig jurisdiksjon avviklet.

Domkapitlet besto altså ikke av egne ansatte, men av embets- og tjenestemenn fra andre offentlige virksomheter. Instansen var i funksjon i Kristiansand fra slutten av 1684, da både stiftamtmannen og biskopen var på plass, og i ca. 200 år.

I 1786 ble det etablert et offentlig fattigvesen i Kristiansand stift. Det skulle bestå av lokale fattigkommisjoner. Disse skulle ha en overordnet instans i stiftet, nemlig en overfattigkommisjon. Den skulle ha sete i Kristiansand og bestå av stiftamtmannen og biskopen som direktører, pluss en fra byens magistrat som stiftamtmannen utnevnte, en fra geistligheten som biskopen utpekte, og i tillegg to av de fornemste borgerne i byen, utpekt av magistraten. Denne overinstansen skulle særlig ta seg av klagesaker fra stiftet, men også fungere som fattigkommisjon for Kristiansand by.³⁶

Et annet eksempel på stiftsomfattende organ i tilknytning til fattigvesenet, er Kristiansand tukthus. I løpet av 1700-tallet ble det etablert et tukthus i hver av de fire stiftsbyene. I 1786 ble det bestemt at Kristiansand

36 Anordning 05.05.1786, trykt i: Kongelige Forordninger II, s. 356–373.

skulle etablere en slik anstalt. Det framgår av anordningen om et fattigvesen i stiftet. Tukthuset ble opprettet i 1789. Opprinnelig var det tenkt som et arbeids- og manufakturhus for løsgjengere, men ganske raskt ble det en ren straffeanstalt for kvinner og menn som var dømt for tigging, tyveri, drap og andre lovbrudd.³⁷ Stiftsdireksjonen hadde den overordnede ledelsen av institusjonen, mens en tukthusinspeksjon hadde ansvaret for det nærmere tilsynet. Tukthuset som institusjon ble nedlagt i 1876.³⁸ Tukthusbygningen, som ble oppført på begynnelsen av 1800-tallet, var en av byens største bygninger, og ble dermed en svært synlig stiftsinstitusjon.

En annen virksomhet var katedralskolen. Kristiansand hadde hatt en skole før 1680-årene, men som vi har sett ble katedralskolestatusen overført fra Stavanger til Kristiansand fra dette tiåret. Kristiansand katedralskole var ikke bare for elever fra Kristiansand by eller stift. Noen få av elevene, for eksempel i andre halvdel av 1700-tallet, var fra Akershus, Bergen og Danmark.³⁹ Katedralskolen hadde altså en funksjon for et geografisk område større enn stiftet.

En helt annen type virksomhet var det militære. I 1670 vurderte stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve og generalløytnant Jørgen Bjelke hvilke av Norges festninger som burde holdes i drift og ved like. Mellom Akershus og Bergen gjaldt dette ett festningsområde: «Fredriksholm og Christiansand, formedelst Correspondencen med Danmark, som den nærmeste Plads imod Jutland, saavel som og Havnens og Trafiquens Importants sammesteds baade for Eders Kongl. Maj.s Flaade saavel som imod Fremmede.»⁴⁰ Fredriksholm festning ved Flekkerøy havn ble oppført i 1650-årene. Med festningsområdet «Christiansand» mentes først og fremst Christiansholm festning, som sto ferdig i Kristiansand i 1672. De to herrene satte også opp en oversikt over mannskaper. På Fredriksholm mente de at det skulle være en kaptein, en løytnant, en sersjant, to korporaler, en tambur, elleve andre betjenter og 18 menige. Christiansholm skulle ha en oberst, en kaptein, en sersjant og 12 menige.⁴¹ Kristiansand skulle altså ha et mindre mannskap

37 SAK, Kristiansand tukthus, 0012a Fangefortegnelse mv. 1776–1860. Fundas 24.07.1789.

38 Kongelig resolusjon 20.04.1876.

39 Helland-Hansen 1952; Wergeland 1963: 183

40 «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind, s. 404.

41 Samme sted, s. 409.

enn Fredriksholm, men en høyere offiser enn kaptein. Gjennom 1700-tallet var kommandantene på Fredriksholm kapteiner og majorer. Kommandantene i Kristiansand var oberster og generalmajorer.⁴² Kristiansand og Fredriksholm var sentrum for kystforsvaret i hele stiftet. I ufredstider var det også landmilitære styrker i området.

Kristiansand 1662. Kilde: Riksarkivet, DK 3.

Også rettslig sett var Kristiansand et sentralt sted i stiftet før 1900-tallet. Fra 1660-årene og gjennom 1700- og 1800-tallet var bygdinget første rettsinstans på landet, mens bytinget hadde samme rolle i byen. Fra bygdinget kunne saker ankes til lagtinget, som var andre instans. Agdesiden lagsogn eller lagdømme besto av nåværende Agder. Lagmannens embetssete var Holmegård i Holum, men lagtinget ble holdt rundt om på forskjellige tingsteder i lagsognet. I byene fantes en mellominstans.

42 Wergeland 1963: 323–327

Bytingsaker kunne nemlig ankes til vedkommende bys rådstuerett som andre instans og deretter til lagtinget. Rådstueretten besto av magistraten og hadde hyppige møter. Lagtingsdommer kunne ankes til Overhoffretten, som trådte sammen på Akershus i januar hvert år. I stiftsbyene kunne mange dommer ankes direkte fra rådstueretten til Overhoffretten. Derfra kunne dommer ankes til Høyesterett i København.

På slutten av 1700-tallet kom myndighetene fram til at domstolssystemet var uhensiktsmessig og ikke førte til den ønskede «Forkortelse og Lettelse» i rettergangen. Saksmengden hadde økt, det var for mange mellominstanser, og lagtingene holdt rettsmøte bare tre ganger i året. Dermed ble behandlingen av saker tidkrevende og kostbar. I 1797 ble det bestemt at både lagtingene, rådstuerettene og Overhoffretten skulle legges ned ved utgangen av september. Fra 1. november skulle i stedet en stiftsloverrett være i virksomhet i hver av de fire stiftshovedstedene som andre instans for både bygdeling og byting. Høyesterett skulle fortsatt bestå som tredje instans.⁴³

Kristiansand stiftsloverrett ble dermed etablert i 1797. Dette ble enda et organ som omfattet hele stiftet, og med sete i Kristiansand. Rettergangen ble nå mer effektiv både her og i de andre stiftene. Møtene skulle holdes i rådstuen hver uke. Stiftsloverretten hadde en formann, *justitiarius*, og to bisittere, *assessorer*. Stiftamtmannen hadde også sete i stiftsloverretten. Der skulle han være *president* og ha oppsyn med orden og verdighet, men han hadde ingen domsmyndighet. Dermed var det ingen fare for konflikt mellom stiftamtmannen og de andre om avgjørelser i rettssaker.

Fra 1890 ble det omlegginger i domstolsapparatet. Underrettsdommer skulle ikke lenger ankes inn for stiftsloverrettene, men for nyetablerte lagmannsretter.⁴⁴ Agder-fylkene hørte først under Agder lagdømme (lagmannsrett), sammen med Telemark og Rogaland, med sete i Kristiansand 1887–1891. Deretter hørte Agder under Borgarting og Agder lagdømme med sete i Kristiania/Oslo 1892–1936. Fra 1936 har Agder tilhørt Agder lagdømme med sete i Skien. I 1890 ble det også bestemt at Kristiansand stiftsloverrett skulle opphøre.⁴⁵

43 Forordning 11.08.1797, trykt i: a) Chronologisk Register, s. 244–253. Tolvte del, 1797–1799; b) Kongelige Forordninger II, s. 626–631; c) Kongelige Forordninger I, s. 271–275.

44 Lov av 01.07.1887, nr. 5

45 Lov av 31.05.1890, nr. 1

Ett organ som eksisterte i Kristiansand bare noen få tiår, var stiftamtstuen. I 1660-årene ble amtenes regnskaper ivaretatt av amtmennene. Da stiftamtene ble opprettet, gikk ansvaret for amtsfinansene over til et eget regnskapskontor, den såkalte stiftamtstuen, i hver stiftsby. Kontoret ble bestyrt av en stiftamtskriver. I 1680, før Kristiansand ble stiftssentrum, var stiftamtskriveren den høyeste embetsmannen som bodde i Kristiansand.⁴⁶ Kristiansand stiftamtstue fikk ikke lang levetid. Den ble lagt ned i 1713. Stiftamtsturegionen ble da delt, slik at den østlige delen ble lagt til Kristiania og den vestlige til Bergen.⁴⁷

Enda en virksomhet var skipsmåling. I 1641 ble det bestemt at alle skip skulle måles fra da av, slik at skipstollen kunne variere med skipenes drektighet. Ansvaret for skipsmåling lå hos en generalskipsmåler. Under ham fantes en skipsmåler i flere av byene. I 1754 ble det opprettet et embete som generalskipsmåler i hvert stift. Generalskipsmåleren i Kristiansand hadde også ansvaret for Langesund og Kragerø. Ordningen varte bare fram til 1794. Fra da av skulle skipsmåling foretas av det lokale tollvesenet.⁴⁸

En siste virksomhet som skal nevnes her, er veiarbeid. I 1786 ble det opprettet et generalveimesterembete for Kristiansand stift, slik som i de andre stiftene. Men allerede i 1824 ble veimesterveisenet i Norge lagt ned, mens ansvaret for veivesenet ble overført til amtmennene.⁴⁹

Endringen i 1919

Gjennom 1800-tallet – etter at Norge i 1814 slapp vekk fra det danske eneveldet – kom det opp flere forslag om å endre amtsnavnene her i landet og ta i bruk gamle, norske landskapsnavn og betegnelser. Dette føyde seg inn i fornorskingsprosessen og utviklingen av nasjonalfølelsen på den tida. Saken ble ikke mindre aktuell etter unionsoppløsningen i 1905.

Torsdag 13. februar 1913 hadde Den norske historiske forening møte for å diskutere navn på embetsdistriktene. Språkprofessor Marius Hægstad

46 Steen 1941: 140

47 Kiil 1969: 193

48 Weidling 2000: 75–76

49 Weidling 2000: 99–100

holdt foredrag. Han hadde vært medlem av komiteen som ble nedsatt i 1902 for å arbeide med navnesaken. Komiteen leverte en innstilling i 1905. Hægstad sa det var enighet i komiteen om å kalle stiftene for bispedømme. I komiteen gikk Hægstad med på å døpe *amt* om til *sysse*. Agder skulle bestå av «Østtagder sysse» og «Vesttagder sysse». Men nå – i 1913 – hadde Hægstad skiftet mening og ville heller bruke *fylke*. Lederen for HIFO var professor Halvdan Koht. I møtet var han kritisk til at man skulle ta opp det oldnorske navnet fylke, som ikke hadde levd på flere hundre år. «Det blir kunstig som gamle Kluter paa nye Klær», sa han.⁵⁰

Under navnedebatten som fulgte i Norge i krigsårene 1914–1918 ville mange gjerne kvitte seg med den tyske betegnelsen *amt*, og mange gikk nå inn for å velge *fylke*, som også var en norsk betegnelse på et administrativt område i middelalderen. Blant forslagene til tittel på embetsmannen kom det fram *jarl*, *fylkeshøvding* og *sysse*, men man endte med fylkesmann.

Ved lov av 14. august 1918 ble *amt* forandret til *fylke*. De to amtsnavnene på Agder ble forandret til Aust-Agder fylke og Vest-Agder fylke. Tittelen stiftamtman falt bort. På det tidspunktet var det likevel ikke noe særlig igjen av stiftamtmannens opprinnelige særoppgaver. Samtidig ble *stift* endret til *bispedømme*, og Kristiansand stift skulle nå hete Agder bispedømme. Endringene skulle tre i kraft fra 1. januar 1919. Stavanger bispedømme ble for øvrig opprettet, eller gjenopprettet, i 1924, gjeldende fra 1925.⁵¹ Fra 1. januar 2005 endret Agder bispedømme navn til Agder og Telemark bispedømme.

Fra 1925 hadde biskopen med sete i Kristiansand ikke lenger Rogaland i embetsdistriktet sitt. For så vidt kan man si at Kristiansands rolle som regionalt styringssentrum var svekket, i hvert fall geografisk i kirkelige saker.

Den største forskjellen kom til å gjelde i verdslig henseende. Fra 1919 hadde Kristiansand ikke noen stiftamtman. Hvert fylke fikk i stedet sin fylkesmann, med et departement som sin overordnede. Kristiansands stilling som regionalt styringssentrum ble dermed svekket på 1900-tallet

⁵⁰ *Flekkefjords-Posten* 18.02.1913

⁵¹ Lov av 11.08.1924

med hensyn til det gamle systemet, der stiftamtmanden var regionens høvding, oppsynsmann og bindeledd mellom sentral- og lokalmyndighetene i verdslige spørsmål, uansett fag. Dette gjaldt riktignok også de andre stiftamtene.

Fra tiårene rundt 1900 vokste det fram ulike statlige fagetater med regional inndeling, med egne etatssjefer og med hyppige endringer med hensyn til organisasjon, geografisk virkeområde, administrasjonssete og navn. Vi skal bare kort nevne ett eksempel her. I 1897 ble det etablert et statlig tilsyn med elektriske anlegg.⁵² Landet ble delt i fem tilsynsdistrikter, der 3. distrikt omfattet Agder og Rogaland. Telemark ble fra 1912 overført fra 2. distrikt til 3. distrikt. Rogaland ble overført til 4. distrikt fra 1924, men store deler av fylket ble fra henholdsvis 1931 og 1937 tilbakeført til 3. distrikt. Tilsynsmannen for 3. distrikt hadde tilhold i Arendal 1898–1957, og deretter i Kristiansand.⁵³ 1900-tallet innebærer et helt annet kapittel for den sørligste regionen i Norge og faller utenfor oppgaven å gjøre rede for her.

Konklusjon

Agder har vært en del av mange ulike typer stiftsomfattende organ i perioden 1600-tallet til rundt 1900. Omtrent halvparten av virksomhetene som vi har sett på, eksisterte med visse endringer i omtrent hele perioden, nemlig stiftamtet, stiftet, stiftsdireksjonen, katedralskolen, domkapitlet og kystforsvaret. Når de har eksistert såpass lenge uten større organisatoriske endringer, må det tas som tegn på at de har fungert etter sin hensikt i den lange perioden. De andre har eksistert i noen få eller mange tiår i perioden. Stiftamtstuen er den eneste som eksisterte fra slutten av 1600-tallet og bare fram til begynnelsen av 1700-tallet. Overfattigkommisjonen, tukthuset og stiftsoverretten eksisterte så å si fra slutten av 1700-tallet og ut 1800-tallet. En skipsmålingsansvarlig for stiftet fantes bare i andre halvdel av 1700-tallet, og en generalveimester for stiftet var i virksomhet bare noen få tiår rundt 1800.

52 Kongelig resolusjon 27.11.1897

53 Statsarkivet i Kristiansand / Arkivportalen, arkivkatalog for Elektrisitetstilsynet 3. distrikt.

Det var Kristiansand som ble sete for ledelsen av alle de nevnte instansene, og byen hadde dermed en klar rolle som verdslig, geistlig, rettslig og militært styringssentrum for stiftsregionen. Den første mannsalderen etter 1641 var byen ung og trolig for liten til å fylle rollen. Men da forsvarsverkene ble utbygd i og rundt Kristiansand fram mot 1680-årene, ble byen rikets hovedfestning mellom Akershus og Bergen. Flekkerøy var fra gammelt av en stor og viktig flåtehavn. Kristiansand hadde nærhet til Danmark, og utgjorde en slags portstolpe i sjøveien mellom Vest- og Øst-Europa. Den strategiske posisjonen var utvilsomt bakgrunnen for at kongen ville satse på Kristiansand som administrasjonssentrum i regionen i stedet for Stavanger. Ladestedet Arendal, som fikk rettigheter som kjøpstad i 1723, hadde ikke den strategiske betydningen som Kristiansand, og var derfor ikke et alternativ som hovedstad i regionen.

Embetsmennene som hadde det regionale setet sitt i Kristiansand, utgjorde ikke mange personer, og særlig to av dem opptrådte i ledelsen av flere av organene. Stiftamtmanden var leder av stiftamtet og biskopen av stiftet. Begge utgjorde stiftsdireksjonen alene, og begge utgjorde den overordnede ledelsen av overfattigkommisjonen og tukthuset, og begge satt i domkapitlet sammen med tre andre. Stiftamtmanden var president i stiftsoverretten, men det var tre dommere som dømte. Flere av medlemmene i domkapitlet og overfattigkommisjonen og tukthustilsynet var lokale embets- og tjenestemenn med andre hovedyrker.

Stiftamtmanden og biskopen var de to med klart høyest status i hele perioden. Dernest kom nok rektor ved katedralskolen. Offiserene hadde også høy status. Det samme gjaldt for dommerne i stiftsoverretten fra slutten av 1700-tallet.

Hele perioden sett under ett var det altså ikke snakk om særlig mange personer. Hvis man derimot tar for seg alle embets- og tjenestemenn som hadde virket sitt i Kristiansand, men som ikke hadde noen roller i stiftsomfattende organ, dreide det seg utvilsomt om flere titalls personer. Blant dem var byfogden, by- og rådstueskriveren, politimesteren, tollerne, losene og forlikskommisærerne, for å ta noen eksempler.

Stiftsbyen hadde små stiftsorgan med få ansatte, men med et stort geografisk virkeområde. Tilstedeværelsen av de nevnte stiftsomfattende

organene markerte at Kristiansand var hovedstaden i stiftet og en av de fire hovedbyene i Norge.

Spørsmålet om hvordan de forskjellige organene kom til å fungere i praksis med hensyn til blant annet organisering, oppgaver og utfordringer, krever videre forskning. Kildetilfanget er rikt nok til å finne ut mye om det innenfor flere av organene.

Kilder og litteratur

Kilder

- Chronologisk Register = *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register ved Assessor Jacob Henric Schou*. Tolvte del, 1797–1799. København: N. Christensen, 1800.
- Flekkefjords-Posten* 18.02.1913.
- Kongelige Forordninger I = *Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge. Udkomne i Tidsrommet 1648–1814. Udgivne i Udtog af Fr. Timme*. Andre del, 1771–1814. Christiania: Forlagt av J.W. Cappelen, «Trykt i det Wulffbergske Bogtrykkeri», 1842.
- Kongelige Forordninger II = *Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger m.m. som fra Aar 1670 til 1814 ere udkomne og vedkomne Kongeriget Norges Lovgivning i tidsfølgende Orden og udtogsviis udgivne og forsynede med alphabetisk Register af Peter Hersleb Smith*. Andre del, 1755–1800. Christiania: «Trykt i det Wulffbergske Bogtrykkerie af R. Hviid» 1824.
- Kongelige Rescripter I = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. Andre del, 1670–1699. København: Gyldendals Forlag, 1803.
- Kongelige Rescripter II = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. Fjerde del, andre bind, 1740–1746. København: Gyldendals Forlag, 1788.
- Kongelige Rescripter III = *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge i Tidsrummet 1660–1813. Udgivne i Udtog af Fr. Aug. Wessel Berg*. Første bind, 1660–1746. Christiania: Forlagt av J.W. Cappelen. Trykt i P.T. Mallings Officin. 1841.
- Norske Rigs-Registranter*, bd. 6, 1628–1634. Christiania: A.W. Brøgger, 1877.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcab, 0012 Norske tegnelse 1670–1683.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0035 Norske innlegg 1682–1683.

- Riksarkivet, Danske Kanselli, Fcca, 0040 Norske innlegg 1686–1687.
- Riksarkivet, Danske Kanselli, Skapsaker, F, 0066 Skap 14, pakke 324–333, 1623–1686. *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813. Til Brug for den Lovstuderende, udtogsviis udgivne af Julius August S. Schmidt*. Første bind, 1660–1784. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag, 1847.
- Samling af Norge vedkommende Kgl. Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813, forsaavidt de kunne ansees at være af Vigtighed for den Lovstuderende og den juridiske Embedsmand i Almindelighed. Udtogsviis udgivet af F. Stang, B. Dunker*. Christiania: Forlagt av Johan Dahl, 1838.
- «Statholder Gyldenløves og Jørgen Bjelkes Betænkning angaaende Norges Administration 1670», trykt i *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind. Christiania: Feilberg & Landmarks Forlag, 1870.
- Tillæg og Anhang til den af Høiesteretsadvokat Stang og Overretsprocurator Dunker udgivne Samling af Norge vedkommende Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve m.v. for Tidsrummet fra 1660 til 1813. Udgivet af B. Dunker*. Christiania: Forlagt av Johan Dahl, 1840.
- Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder. Udgivne af C.F. Wegener*. Andre bind. København: I kommisjon hos C.A. Reitzel, 1856–1860.

Litteratur

- Finne-Grønn, S. H. (1932). *Norges Prokuratorer, Sakførere og Advokater 1660–1905: Bd. 1. Den norske sakførerforening*.
- Friis, J. (1941). *Stiftamtmenn i Kristiansand før 1814*. Fædrelandsvennens trykkeri.
- Helland-Hansen, K. (1952). *Elevprotokoll for Kristiansands Katedralskole 1756–1860*. Trykt og innbundet hos Edgar Høgfeldt AS.
- Kiil, A. (1969). *Arkivkunnskap. Statsarkiva*. Universitetsforlaget.
- Leewy, K. (1956). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*. Christianssands Sparebanks Historiefond.
- Mykland, K. (1977). *Norges historie: Bd. 7. Gjennom nødsår og krig 1648–1720*. J. W. Cappelens forlag AS.
- Mykland, K. (Red.). (1980). *Norges historie: Bd. 15. Historisk atlas, oversikter, register*. J.W. Cappelens forlag AS.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie 1641–1814*. Grøndahl & Søn.
- Tronstad, R. (2008). «Henrik Wergelands tilknytning til Kristiansand», i *Wergelandfamilien og Kristiansand*. Årbok 2008. Vest-Agder-museet.
- Weidling, T. (2000). *Eneveldets menn i Norge. Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814* (Skriftserie 7). Riksarkivaren.
- Wergeland, N. (1963). *Christiansands Beskrivelse*. Universitetsforlaget.